

УДК 159.922.8-055.52

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8458/2025-1-8>

Ташматов Вячеслав Абдуллайович,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Національного університету «Одеська юридична академія»,
вулиця Академічна, 9, Одеса, 65009, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3786-9004>

Папінян Вікторія Валентинівна,

асистент кафедри психології
Національного університету «Одеська юридична академія»,
вулиця Академічна, 9, Одеса, 65009, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7936-8734>

Ремська Софія Євгенівна,

здобувач вищої освіти факультету психології, політології та соціології
Національного університету «Одеська юридична академія»,
вулиця Академічна, 9, Одеса, 65009, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4796-2751>

ПОРІВНЯННЯ ВПЛИВУ «ПОЗИТИВНОГО КЛІМАТУ» НА МІЖСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ В СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ ТА В ЗГРАЇ ТВАРИН

***Анотація.** У статті здійснено міждисциплінарний порівняльний аналіз впливу позитивного соціального клімату на міжособистісні взаємини у студентських групах та в поведінкових структурах соціальних тварин. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння чинників, що сприяють формуванню згуртованих, ефективних і стійких соціальних спільнот як серед людей, так і серед тварин. Позитивний соціальний клімат, що виявляється через довіру, взаємну підтримку, емпатію, емоційне прийняття та психологічну безпеку, є основою ефективною комунікації та кооперації у соціальних групах.*

У першій частині статті окреслено понятійний апарат, представлено класифікацію характеристик позитивного клімату, а також охарактеризовано його вплив на взаємодію в колективах. Встановлено, що у студентських групах позитивний соціальний клімат формується завдяки усвідомленим діям: дотриманню норм поведінки, прийняттю лідерства, розвитку емпатії та емоційного інтелекту. Натомість у тваринних угрупованнях (зграях, стадах, колоніях) позитивний клімат ґрунтується на біологічних механізмах: інстинктах виживання, територіальності, домінуванні, природженій потребі в захисті та турботі.

У роботі представлено приклади кооперативної поведінки тварин, які свідчать про наявність прообразів соціального клімату – турбота про потомство, узгоджені дії під час міграцій, колективне полювання, зниження конфліктності через встановлену ієрархію. Здійснено порівняльний аналіз механізмів формування й підтримки позитивного клімату у двох соціальних системах. Визначено як спільні риси: потребу в безпеці, взаємну регуляцію поведінки, підтримку, так і відмінності, пов'язані з раціональністю, свідомістю, моральними нормами в людських колективах на противагу інстинктивності у тварин.

Зроблено висновки про теоретичну та практичну значущість дослідження для розвитку соціальної та юридичної психології, зокрема у контексті оптимізації взаємин у навчальних і професійних спільнотах, а також для формування більш гармонійного соціального середовища.

***Ключові слова:** позитивний клімат, міжособистісні відносини, студентська група, зграя тварин, емоційна атмосфера, соціальна поведінка, лідерство, емпатія, ієрархія, соціальна психологія, юридична психологія.*

Tashmatov Viacyeslav, Papinyan Viktoriya, Remska Sofiya. COMPARISON OF THE INFLUENCE OF “POSITIVE CLIMATE” ON INTERPERSONAL RELATIONS IN A STUDENT GROUP AND IN A FLOCK OF ANIMALS

Abstract. *The article presents an interdisciplinary comparative analysis of the impact of a positive social climate on interpersonal relationships in student groups and in the behavioural structures of social animals. The relevance of the study is due to the need for a deeper understanding of the factors that contribute to the formation of cohesive, effective and sustainable social communities among both humans and animals. A positive social climate, manifested through trust, mutual support, empathy, emotional acceptance, and psychological safety, is the basis for effective communication and cooperation in social groups.*

The first part of the article outlines the conceptual apparatus, presents a classification of the characteristics of a positive climate, and describes its impact on interaction in teams. It is established that in student groups, a positive social climate is formed through conscious actions – compliance with behavioural norms, acceptance of leadership, development of empathy and emotional intelligence. In contrast, in animal groups (flocks, herds, colonies), a positive climate is based on biological mechanisms: survival instincts, territoriality, dominance, and the innate need for protection and care.

The paper presents examples of cooperative behaviour of animals, which indicate the presence of prototypes of social climate – care for offspring, coordinated actions during migrations, collective hunting, reduction of conflict through the established hierarchy. A comparative analysis of the mechanisms of forming and maintaining a positive climate in two social systems is carried out. Both common features – the need for security, mutual regulation of behaviour, support – and differences related to rationality, consciousness, and moral norms in human collectives as opposed to instinctiveness in animals are identified.

The author draws conclusions about the theoretical and practical significance of the study for the development of social and legal psychology, in particular, in the context of optimising relationships in educational and professional communities, as well as for the formation of a more harmonious social environment.

Key words: *positive climate, interpersonal relations, student group, animal pack, emotional atmosphere, social behaviour, leadership, empathy, hierarchy, social psychology, legal psychology.*

Вступ. У сучасних умовах розвитку соціальної психології проблема впливу соціального клімату на міжособистісні відносини в різних спільнотах набуває особливої актуальності. Позитивний клімат сприяє підвищенню згуртованості, емпатії, ефективній взаємодії між членами групи, що є важливим як для людських колективів, так і для соціальних структур у тваринному світі. Аналіз особливостей впливу позитивного клімату на міжособистісні відносини дозволяє глибше зрозуміти механізми згуртування, формування довіри та підтримки в різних типах соціальних спільнот, що має значення як для оптимізації групової динаміки серед людей, так і для глибинного осмислення поведінки тварин.

Особливу зацікавленість викликає порівняння впливу позитивного клімату у студентських групах та у зграях тварин, адже хоча у обох випадках йдеться про спільну діяльність та взаємодію між індивідами, проте механізми формування цих відносин мають принципові відмінності. У студентських колективах важливу роль відіграють усвідомлені цінності, нормативні установки, емоційна інтелігент-

ність і комунікативна компетентність, тоді як у зграях тварин – вроджені інстинкти, біологічно детерміновані механізми співіснування [1, с. 253].

Мета статті полягає у порівняльному аналізі впливу позитивного клімату на міжособистісні відносини в студентських групах і в зграях тварин з метою виявлення спільних і відмінних механізмів формування соціальної взаємодії.

Огляд наукових досліджень свідчить про те, що в студентських групах позитивний клімат пов'язаний із підвищенням рівня задоволеності навчанням, зменшенням рівня стресу та тривожності. Питання психологічного клімату активно досліджували такі відомі психологи, як К. Рудестам, К.К. Платонов, Р. Каммінс, О. Келлер, Д. Кінг, Р. Марріотт, Е. Саут та В. Шутц, які розглядали різні аспекти соціально-психологічного клімату. Дослідники зазначають, що ключовими чинниками формування позитивної атмосфери є емоційна підтримка, справедливий розподіл ролей і демократичний стиль взаємодії. У дослідженнях з поведінки тварин підкреслюється, що

кооперація в зграї сприяє підвищенню шансів на виживання, полегшує пошук їжі та забезпечує безпеку [2, с. 142]. Разом із тим, у тварин домінуючим є інстинктивний рівень взаємодії, тоді як у людей – когнітивно-емоційний.

Таким чином, порівняльне вивчення позитивного клімату в студентських групах та зграях тварин є перспективним напрямом, що сприяє глибшому розумінню як універсальних, так і специфічних механізмів соціальної поведінки.

Матеріали і методи. Поняття «позитивний клімат» у соціальній психології є одним із ключових для розуміння процесів формування міжособистісних відносин у групах. Позитивний соціальний клімат у групах людей розглядається як сукупність соціально-психологічних умов, які сприяють ефективній взаємодії, емоційному комфорту, високому рівню довіри між учасниками групи та їхній задоволеності груповою діяльністю. За визначенням Власенко І. А. [3, с. 59], позитивний клімат – це атмосфера емоційної підтримки, толерантності, співробітництва та взаємної поваги, яка формує основу для стійкого розвитку міжособистісних зв'язків у колективі.

До основних характеристик позитивного соціального клімату належать високий рівень згуртованості, емоційної підтримки, взаємодопомоги та довіри. Важливими компонентами також є відкритість у спілкуванні, конструктивне вирішення конфліктів, наявність демократичного стилю управління, справедливий розподіл ролей і обов'язків. В умовах позитивного клімату кожен учасник групи відчуває свою цінність і безпеку, що стимулює його до активної участі в групових процесах. Особливе місце займає емоційна складова: підтримка позитивних емоцій, визнання індивідуальних досягнень, створення атмосфери прийняття, де кожен має право на висловлення власної думки без страху осуду.

На думку багатьох дослідників, позитивний клімат є одним із провідних факторів успішності діяльності колективу, зменшення міжособистісної напруги та розвитку ефективних форм співробітництва. Зокрема, у студентських групах позитивна атмосфера

прямо корелює з академічною успішністю, рівнем самореалізації та соціальною адаптацією студентів.

У контексті поведінкових структур тварин поняття позитивного клімату має інший характер, однак його функціональне значення залишається подібним. У зграях, стадах або інших формах тваринних соціумів позитивний клімат можна розглядати як наявність сприятливого емоційно-поведінкового середовища, що забезпечує ефективну координацію дій, безпеку та виживання групи [2, с. 147].

Вивчення позитивного клімату у групах тварин та людей – це міждисциплінарна тема, яка поєднує етологію (науку про поведінку тварин), біологію та соціальну психологію. Хоча тварини не мають усвідомленої емоційної мови, як у людей, дослідники використовують непрямі ознаки для оцінки «соціального комфорту» або «гармонії» всередині групи. Позитивний клімат у зграях тварин можна досліджувати за допомогою різноманітних валідних методів. Таких як: повсякденне спостереження за поведінкою (польове або лабораторне), експеримент, етограма, фокусна вибірка, порівняльно-анатомічний метод та інші.

У зграях тварин позитивний клімат проявляється через кооперативну поведінку: спільний захист території, турботу про молодших членів групи, взаємну допомогу під час добування їжі або уникнення небезпеки [1, с. 261]. Такі прояви можна розглядати як біологічні основи соціальної підтримки та взаємодії. Проте, на відміну від людських спільнот, де позитивний клімат формується значною мірою завдяки когнітивним і моральним уявленням, у тварин механізми підтримки позитивного клімату мають інстинктивний характер і є результатом еволюційного відбору.

Наприклад, у дослідженнях поведінки приматів, проведених Дж. Гудолл, було показано, що шимпанзе демонструють не лише агресивні, а й емпатичні, підтримуючі форми взаємодії, такі як обійми, спільне доглядання шерсті та колективний захист від хижаків [1, с. 345]. Аналогічно у вовчих зграях та дельфінових групах позитивний клімат під-

тримується за допомогою чіткої комунікації, соціальної взаємодії, заснованої на обміні сигналами та спільних діях [2, с. 163].

Отже, як у людських, так і в тваринних спільнотах позитивний клімат виконує функцію інтеграції індивідів у стійкі соціальні системи, де підтримується баланс між індивідуальними потребами та груповими інтересами. Водночас способи його формування і підтримки залежать від рівня розвитку когнітивних функцій, емоційної сфери та комунікативних можливостей.

Формування міжособистісних відносин у студентських групах є складним процесом, який охоплює емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти соціальної взаємодії. Відносини між студентами не виникають спонтанно: вони поступово вибудовуються під впливом емоційної атмосфери, особистісних характеристик учасників групи, а також нормативних і культурних вимог середовища.

Одним із найпотужніших чинників, що визначає характер міжособистісних відносин, є емоційна атмосфера в групі. Позитивна емоційна атмосфера сприяє зниженню рівня міжособистісної напруги, підвищує відкритість у спілкуванні, формує довіру та готовність до співпраці. Дослідження показують, що в умовах емоційного комфорту студенти охочіше вступають у контакт, демонструють взаємну підтримку, легше долають бар'єри соціальної тривожності та проявляють більшу готовність до командної роботи.

Емоційна атмосфера також прямо впливає на згуртованість групи. Згуртованість, за визначенням Шапаренко Ю. В. [4, с. 95], – це рівень єдності групи, що базується на спільності цілей, емоційній залученості членів у групову діяльність і взаємній підтримці. Позитивний клімат сприяє розвитку ідентичності з групою: члени студентських колективів починають ідентифікувати себе як частину єдиного цілого, що, у свою чергу, підсилює мотивацію до взаємодії та відповідальності перед групою.

Окремо варто розглянути механізми підтримки всередині групи. За умов позитивного клімату підтримка стає системною характе-

ристикою взаємодії: студенти не лише допомагають одне одному в навчанні, але й надають емоційну допомогу у випадках стресу, невдач або особистісних труднощів. Така підтримка базується на емпатії – здатності розуміти й поділяти емоційні стани інших. Емпатія є центральною психологічною умовою розвитку ефективних міжособистісних відносин і виступає механізмом соціальної адаптації.

Роль лідерства у формуванні міжособистісних відносин також є надзвичайно важливою. Лідер виступає регулятором емоційного стану групи: його поведінка задає еталон соціальної взаємодії, формує систему цінностей і норм групи. У студентських колективах лідер, як правило, є неформальним, що дає йому можливість впливати на членів групи через авторитет, довіру і приклад власної поведінки. Ефективне лідерство підтримує позитивний клімат, тоді як авторитарне чи ігноруюче лідерство може призводити до розпаду групової згуртованості та виникнення конфліктів.

Норми та правила поведінки в студентській групі формуються як на основі загальноприйнятих соціальних стандартів, так і в процесі безпосередньої взаємодії учасників. Встановлення чітких норм сприяє зменшенню невизначеності у спілкуванні, регулює взаємні очікування та дозволяє уникати багатьох потенційних конфліктів. Такі норми можуть бути як офіційно закріпленими (наприклад, академічна доброчесність), так і неформальними (звичаї підтримки новачків, взаємодопомога при підготовці до іспитів). Утвердження позитивних норм поведінки значною мірою залежить від групових лідерів та активної участі всієї групи у підтримці цих стандартів.

Таким чином, формування міжособистісних відносин у студентських групах є багатокомпонентним процесом, який базується на створенні позитивної емоційної атмосфери, розвитку емпатії, конструктивному лідерстві та утвердженні групових норм. Від якості цих процесів залежить не лише психологічний комфорт окремих членів групи, а й ефективність її функціонування загалом.

Механізми взаємодії в зграях тварин базуються на глибоких біологічних процесах, що формувалися в ході еволюції як способи забезпечення виживання окремої особини та виду загалом. Соціальна поведінка тварин регулюється, передусім, інстинктивними механізмами, територіальними потребами й побудовою ієрархічних структур [5, с. 138].

Інстинкти є базовим регулятором поведінки у багатьох видів. Такі вроджені програми дій спрямовані на забезпечення харчування, захисту, розмноження та турботи про потомство. Наприклад, у багатьох видів птахів поведінка при будівництві гнізд або при колективному пошуку їжі є не навченою, а спадковою і проявляється навіть за відсутності моделей для наслідування [6, с. 374]. Інстинкти визначають також соціальні ролі всередині зграї: окремі особини проявляють домінуючу чи підлеглу поведінку відповідно до спадкових патернів.

Територіальність є ще одним важливим аспектом соціальної поведінки тварин. Для багатьох видів тварин (наприклад, вовків, левів, деяких птахів) характерне утворення груп з чітко визначеними межами території. Територія не лише забезпечує ресурсну базу, а й визначає простір безпечної взаємодії. У межах захищеної території тварини виявляють вищий рівень довіри до членів своєї зграї, що створює основу для формування позитивного клімату [6, с. 417].

Особливо важливою є ієрархія – структурований розподіл статусу та ролей всередині групи. Ієрархічні відносини забезпечують порядок і передбачуваність взаємодії між членами зграї, знижуючи ризик конфліктів через суперечки про ресурси або статус. Наприклад, у зграях вовків чітко визначена ієрархія між альфа-, бета- та омега-особинами забезпечує розподіл обов'язків, таких як полювання, охорона та турбота про молодь [7, с. 193]. Наявність стабільної ієрархії сприяє виникненню відносної гармонії всередині спільноти, що можна розглядати як прояв позитивного клімату.

Важливо зазначити, що в природних угрупованнях тварин існують численні приклади кооперативної поведінки та турботи

про інших, що можна інтерпретувати як аналогі позитивного соціального клімату серед людей. Кооперація проявляється у спільному полюванні (наприклад, у дельфінів або вовків), колективному захисті території або допомозі в догляді за потомством (особливо у видів із соціальною структурою, таких як слони чи деякі примати) [1, с. 293].

Турбота про інших членів групи є ще одним яскравим прикладом позитивної взаємодії. Так, у слонів спостерігається допомога пораненим або ослабленим членам стада: інші особини можуть піднімати тих, хто впав, чекати на відстаючих або навіть приносити їжу. У приматів grooming – взаємне чищення шерсті – не лише слугує гігієнічній функції, а й має важливе соціальне значення: воно зміцнює зв'язки між особинами, знижує стрес і підтримує соціальну стабільність [8, с. 537].

Отже, соціальні взаємодії в зграях тварин, хоча і мають біологічну природу, демонструють складні форми позитивного співіснування, які функціонально подібні до механізмів підтримки й згуртування у людських групах. Інстинктивні поведінкові механізми, територіальна організація, ієрархія, кооперація та турбота про інших створюють умови для виникнення відносин взаємної підтримки й стабільності, що є ключовими характеристиками позитивного клімату навіть у світі тварин.

Незважаючи на суттєві відмінності між людськими спільнотами та тваринними угрупованнями, позитивний клімат виконує подібні функції в обох випадках. Передусім, він забезпечує стабільність соціальних зв'язків, знижує рівень конфліктності та сприяє кооперації між членами групи [9, с. 624]. У студентських колективах тепла емоційна атмосфера підвищує рівень взаємної довіри, сприяє обміну інформацією, активізує спільну діяльність і підтримку. Подібні процеси спостерігаються й у тваринних спільнотах: за умов позитивного клімату зграї демонструють координацію дій під час полювання, захисту або міграції [9, с. 140].

Ще однією спільною рисою є роль емоційних сигналів. І у людей, і у тварин невербальні прояви (жести, міміка, пози) виконують

функцію комунікації емоційного стану і сприяють регуляції соціальної взаємодії [1, с. 516]. У студентських групах підтримка виявляється через емоційне реагування, невербальні знаки схвалення чи солідарності; аналогічно, у приматів чи слонів дотик або облизування слугують засобом зниження напруги і посилення зв'язків.

Таким чином, позитивний клімат як у студентських колективах, так і в зграях тварин виконує універсальні функції: підтримує згуртованість, полегшує спільну діяльність і підвищує загальну адаптивність групи до зовнішніх викликів.

Найбільш істотні відмінності між студентською групою та зграєю тварин стосуються механізмів формування й підтримки позитивного клімату.

У студентських колективах формування сприятливої емоційної атмосфери значною мірою пов'язане із свідомими діями: створенням спільних цінностей, правил поведінки, норм взаємоповаги і толерантності. Позитивний клімат є результатом цілеспрямованої комунікації, активного розвитку емоційного інтелекту учасників групи, навчання навичкам співпраці та конфліктного менеджменту.

Натомість у зграях тварин позитивна взаємодія підтримується здебільшого на основі біологічних програм. Інстинкти спрямовують тварин до певних моделей поведінки без залучення свідомих механізмів: наприклад, домінування або підпорядкування, кооперація для виживання, догляд за молоддю [7, с. 215]. Регуляція соціальної поведінки тут здійснюється через емоційні стани, феромональні сигнали, вроджені ритуали примирення або консолідації.

Результати. Таким чином, хоча функціональні результати (згуртованість, взаємодопомога) у двох системах подібні, механізми їх досягнення суттєво різняться: у людей переважає раціонально-рефлексивна компонента, тоді як у тварин – інстинктивно-біологічна.

У людських спільнотах позитивний клімат значною мірою спирається на раціональне усвідомлення потреби у гармонійній взаємодії та на свідоме формування етичних засад спі-

віснування. Люди мають змогу рефлексувати власну поведінку, змінювати її відповідно до обраних цінностей та цілей. Роль навчання, соціалізації та внутрішніх переконань є визначальною для формування здорового міжособистісного середовища в студентській групі.

У тварин же домінують біологічні чинники. Інстинкти безпосередньо визначають соціальні дії без потреби у свідомому осмисленні. Навіть такі складні форми співпраці, як спільне полювання чи догляд за чужими дитинчатами, реалізуються завдяки еволюційно закріпленим програмам виживання [6, с. 412]. Біологічні механізми дозволяють тваринам миттєво реагувати на зміни в середовищі, мінімізуючи ризики для групи.

Отже, аналіз показує, що в основі позитивного клімату у студентських групах лежить синтез емоційних і раціональних факторів, тоді як у зграях тварин – переважно інстинктивна основа соціальної поведінки.

Висновки. Проведений теоретичний і порівняльний аналіз дозволяє дійти кількох важливих висновків щодо впливу позитивного клімату на міжособистісні відносини у студентських групах та у зграях тварин.

Позитивний соціальний клімат в обох системах виконує фундаментальні функції підтримання згуртованості, забезпечення координації дій та зниження конфліктності серед членів спільноти. Незалежно від рівня організації – чи то людський колектив, чи тваринна спільнота – тепла емоційна атмосфера сприяє виживанню, ефективності взаємодії та загальному благополуччю групи.

Однак механізми формування і підтримання такого клімату істотно відрізняються. У студентських групах основою позитивної атмосфери є свідоме вибудовування відносин через комунікацію, розвиток емпатії, лідерства, формування норм поведінки і спільних цінностей. Процес залежить від рефлексивних здібностей індивідів, їх готовності взаємодіяти в рамках соціальних і моральних норм.

У тваринних угрупованнях, навпаки, домінують біологічно зумовлені програми: інстинкти домінування, кооперації, захисту території, що забезпечують автоматичне реа-

гування на соціальні ситуації. Позитивний клімат у тварин – результат еволюційних адаптацій, спрямованих на підвищення шансів на виживання групи.

Таким чином, позитивний клімат у людських спільнотах спирається на поєднання емоційної і когнітивної регуляції поведінки, тоді як у тварин він підтримується переважно інстинктивними і емоційними механізмами.

Результати порівняльного аналізу мають важливе практичне значення для соціальної і юридичної психології. По-перше, розуміння важливості позитивного клімату для ефективного функціонування груп дає змогу розробляти цілеспрямовані програми оптимізації міжособистісних відносин у студентських колективах, молодіжних організаціях, професійних спільнотах. Спеціальні тренінги з розвитку емоційної компетентності, лідерства, навичок комунікації можуть сприяти створенню сприятливої соціальної атмосфери.

По-друге, для юридичної психології важливо усвідомлювати, що порушення позитивного клімату у групах може виступати фактором ризику девіантної поведінки, конфліктів та правопорушень. Знання механізмів формування здорового середовища має сприяти розробці профілактичних заходів, спрямованих на попередження асоціальної поведінки в навчальних, робочих і пенітенціарних установах.

По-третє, виявлені паралелі між соціальною поведінкою людей і тварин можуть бути використані для глибшого розуміння базових еволюційних основ колективної поведінки та розробки нових методів соціальної адаптації в кризових умовах.

Отже, дослідження позитивного клімату як фактору міжособистісної взаємодії має значний потенціал для удосконалення практичної діяльності психологів у соціальній та юридичній сферах.

Список використаних джерел:

1. Goodall J. The Chimpanzees of Gombe: Patterns of Behavior. Cambridge: Harvard University Press, 2009. 673 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-tropical-ecology/article/abs/goodallj1986-the-chimpanzees-of-gombe-patterns-of-behavior-harvard-university-press-cambridge-massachusetts-673-pages-isbn-0674116496-price-1995-hardback/AF382B43F751A2AAD964D29445A06D98>
2. Bekoff M. Canine Confidential: Why Dogs Do What They Do. Chicago: University of Chicago Press, 2018. 288 p. URL: <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/C/bo25538421.html>
3. Власенко І. А. Психологічні практики розвитку конфліктологічної компетентності особистості. *Габітус*. 2021. № 26. с. 58–64.
4. Шапаренко Ю. В. Соціально-психологічні особливості етнічної самосвідомості лемків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2017. 221 с.
5. Wilson E. O. The Social Conquest of Earth. New York: W. W. Norton & Company, 2012. 295 p. URL: https://sackett.net/e-o-wilson_the-social-conquest-of-earth.pdf
6. Alcock J. Animal Behavior: An Evolutionary Approach. 10th ed. Sunderland: Sinauer Associates, 2017. 592 p. URL: https://www.academia.edu/74016204/Animal_Behavior_An_Evolutionary_Approach
7. Mech L. D. Wolf: The Ecology and Behavior of an Endangered Species. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1970. 280 p. URL: https://www.persee.fr/doc/revue_0040-3865_1971_num_25_2_4637_t1_0280_0000_1
8. Sapolsky R. M. Behave: The Biology of Humans at Our Best and Worst. New York: Penguin Press, 2017. 790 p. URL: <https://www.britishbook.ua/detail/behave-the-biology-of-humans-at-our-best-and-worst/?srsltid=AfmBOooePEDSJFje024ADH9u1tLBHXobu5m5hhthOoZG4uKeegzJXvI>
9. Wilson E. O. The Social Conquest of Earth. New York: W. W. Norton & Company, 2012. 295 p. URL: https://sackett.net/e-o-wilson_the-social-conquest-of-earth.pdf
10. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. хрестоматія. [Текст] : навч. посіб. / А. М. Османова, Л. М. Співак. К. : Університет «Україна», 2023. 128 с.

References:

1. Goodall, J. (2009). The Chimpanzees of Gombe: Patterns of Behavior. Cambridge: Harvard University Press, 673 p. Retrieved from: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-tropical-ecology/article/abs/goodallj1986-the-chimpanzees-of-gombe-patterns-of-behavior-harvard-university-press-cambridge>

massachusetts-673-pages-isbn-0674116496-price-1995-hardback/AF382B43F751A2AAD964D29445A06D98 [in English].

2. Bekoff, M. (2018). *Canine Confidential: Why Dogs Do What They Do*. Chicago: University of Chicago Press, 288 p. Retrieved from: <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/C/bo25538421.html> [in English].

3. Vlasenko, I. A. (2021). Psihologichni praktiki rozvitku konfliktologichnoi kompetentnosti osobistosti [Psychological practices of the development of conflict competence of the personality]. *Habitus*, 26, 58–64 [in Ukrainian].

4. Shaparenko, Y. V. (2017). Socialno-psihologichns osoblivosti etichnoi samosvidomosti lemktiv [Socio-psychological features of ethnic consciousness of Lemkos]. *Candidate's thesis*. Kyiv : Institut sjialnoi ta politschnoi psihologii chnoi NAPN Ukraine [in Ukrainian].

5. Wilson, E. O. (2012). *The Social Conquest of Earth*. New York: W. W. Norton & Company. 295 p. Retrieved from: https://sackett.net/e-o-wilson_the-social-conquest-of-earth.pdf [in English].

6. Alcock, J. (2017). *Animal Behavior: An Evolutionary Approach*. 10th ed. Sunderland: Sinauer Associates. 592 p. Retrieved from: https://www.academia.edu/74016204/Animal_Behavior_An_Evolutionary_Approach [in English].

7. Mech, L. D. (1970). *Wolf: The Ecology and Behavior of an Endangered Species*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 280 p. Retrieved from: https://www.persee.fr/doc/revue_0040-3865_1971_num_25_2_4637_t1_0280_0000_1 [in English].

8. Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The Biology of Humans at Our Best and Worst*. New York: Penguin Press. 790 p. Retrieved from: <https://www.britishbook.ua/detail/behave-the-biology-of-humans-at-our-best-and-worst/?srsltid=AfmBOooePEDSJFje024ADH9u1tLBHXobuC5m5hhthOoZG4uKeegzJXvl> [in English].

9. Wilson, E. O. (2012). *The Social Conquest of Earth*. New York: W. W. Norton & Company. 295 p. Retrieved from: https://sackett.net/e-o-wilson_the-social-conquest-of-earth.pdf [in English].

10. Etnopsykhohiia: psykhodiahnostychnyi praktykum. Khrestomatiiia (2023). [Ethnopsychology: psychodiagnostic workshop. reader. [Text]: Educ. a manual]. A. M. Osmanova, L. M. Singer. K. : University "Ukraine". 128 p. [in English].